

UOT 94 (479. 24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.2.72>**QƏRB MODERNİZMİ VƏ ŞƏRQ İNTİBAHI MÜSTƏVİSİNDƏ AZƏRBAYCAN TÜRK
MİLLƏTÇİLİYİNİN FORMALAŞMASI****THE FORMATION OF AZERBAIJANI TURKISH NATIONALISM IN THE CONTEXT
OF WESTERN MODERNISM AND EASTERN RENAISSANCE****Əli TAĞIYEV*****XÜLASƏ**

Millətçilik və milli dövlət quruculuğu prosesi təkcə siyasi bir idarəetmə forması deyil, həm də köklü bir intellektual, sosial və mədəni transformasiyanın məhsuludur. Millət anlayışı subyektiv hissələrlə obyektiv tarixi reallıqların kəsişməsində formalaşan, mürəkkəb və milli suverenlik prinsipləri, zamanla universal xarakter alaraq Azərbaycanın milli intibah və kimlik axtarışında da həlledici rol oynamışdır. Lakin Azərbaycan millətçiliyi yalnız Qərb modelinin bir təqlidi deyil, həm də yerli tarixi mirasla, dini mədəni dəyərlərlə sekulyar modernləşmənin özünəməxsus sintezidir.

Xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən Cəditçilik hərəkatı, İsmayıl Qaspiralının “dildə, fikirdə, işdə birlik” fəlsəfəsi və Müsavat Partiyasının siyasi fəaliyyəti göstərir ki, Azərbaycanda dünyəvi millətçilik dini inkar etmək deyil, dini ümmət şüurundan müasir siyasi millət şüuruna keçid prosesini elmi və rəşional təməllər üzərində sürətləndirmək məqsədi daşımışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin irəli sürdüyü millət konsepsiyası dini inancın millətin bir komponenti kimi qəbul etsə də, onu yeganə hərəkətverici qüvvə olmaqdan çıxararaq hüquqi və siyasi müstəviyə daşımışdır. Rusiya imperiyasının təzyiqinə, çar rejiminin ayrı-seçkilik siyasətinə və bölgədəki erməni işğalçı fəaliyyətlərinə qarşı bir müdafiə reaksiyası kimi güclənən Azərbaycan türk millətçiliyi, məhz sekulyar prinsipləri mənimsəyərək Şərqdə ilk demokratik və modern dövlət modelini ortaya qoymağa nail olmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türk millətçiliyi, milli kimlik, sekulyar prinsiplər.*

ABSTRACT

Nationalism and the process of nation-building represent not only a form of political organization but also the result of profound intellectual, social, and cultural transformation. The concept of the nation, shaped through the interaction of subjective factors, objective historical realities, and the principles of national sovereignty, gradually acquired a universal character and played a decisive role in Azerbaijan's national revival and the formation of its national identity. However, Azerbaijani nationalism is not merely an imitation of the Western model; rather, it represents a unique synthesis of secular modernization with the country's historical heritage and religious and cultural values.

Beginning in the early twentieth century, the Jadid movement, Ismail Gaspirali's principle of “Unity in language, thought, and action,” and the political activities of the Musavat Party demonstrate that secular nationalism in Azerbaijan did not seek to reject religion but rather to facilitate the transition from religious *ummah* consciousness to the consciousness of a modern political nation based on scientific and rational principles. Although the concept of nation put forward by Muhammad Amin Rasulzadeh accepted religious belief as a component of the nation, it removed it from being the only driving force and moved it to the legal and political level. Strengthened as a defensive response to Russian imperial domination, the discriminatory policies of the Tsarist regime, and Armenian territorial claims in the region, Azerbaijani Turkish nationalism ultimately succeeded in establishing the first democratic and modern state in the Muslim East based on secular principles.

Keywords: *Turkish nationalism, national identity, secular principles, Azerbaijan.*

*AMEA Naxçıvan Bölməsi, e-mail:
ORCID: 0000-0001-5374-1281

GİRİŞ

Millətçilik və milli kimlik məsələləri bəşəriyyətin siyasi tarixin qızıl səhifələrini təşkil edən, həmçinin müasir dünya nizamının memarı sayılan ən fundamental ideologiyalardan biridir. Millətçiliyin intellektual bir cərəyan kimi ortaya çıxması və zamanla dövlət quruculuğu prosesinin əsas sütununa çevrilməsi, bəşər cəmiyyətinin təşkilatlanmasında inqilabi bir dönüş nöqtəsi yaratmışdır. Bu prosesin elmi və fəlsəfi kökləri, xüsusilə Qərb modernizmi və Maarifçilik dövrünün gətirdiyi rasionallıqla sıx bağlıdır. Lakin millətçilik hadisəsi hər bir cəmiyyətin öz daxili dinamikası və tarixi təcrübəsi ilə yoğurulduğundan, o, universal prinsiplərə malik olsa da, lokal xüsusiyyətlərə görə fərqli formalar almışdır. Bu baxımından, Azərbaycan türk millətçiliyinin formalaşma tarixi, Qərbdən gələn modernləşmə dalğalarının Şərqi zəngin mədəni və mənəvi irsi ilə qarşılaşdığı, sınaqlardan keçdiyi və nəticədə özünəməxsus bir model yaratdığı unikal bir təkamül yoludur. Qərb mütəfəkkirlərinin millət və millətçiliklə bağlı irəli sürdüləri konsepsiyalar, bu anlayışın mahiyyətini anlamaq üçün vacib bir zəmin yaradır. Ernest Gellner, Benedikt Anderson və Roderik Brubaker kimi nəzəriyyəçilər millətin yaranmasını modernləşmənin, sənayeləşmənin və kapitalist münasibətlərinin məhsulu kimi qiymətləndirmişlər. Onlara görə, millət təsəvvür edilən bir icma olaraq, müasir dövlətin idarəetmə ehtiyaclarından və kütləvi kommunikasiyanın inkişafından doğmuşdur. Fransa İnqilabı bu prosesin praktik müstəvidə ən bariz təzahürü olmuş, suverenliyin mənbəyini ilahi iradədən və monarxın şəxsiyətindən alaraq birbaşa millətin özünə vermişdir. Bu inqilabın yaydığı azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq idealları təkcə Avropanın siyasi xəritəsini deyil, həm də bütün dünyadakı əsarət altında olan xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin intellektual dünyasını kökündən dəyişdirmişdir. Lakin Azərbaycan kontekstində millətçilik yalnız bir idxal məhsulu deyil, həm də Çar Rusiyasının imperialist təzyiqlərinə, dini və etnik ayrı seçkiliyə qarşı bir özünümüdafiə intinkti və milli mənləyin bərpası hərəkatı kimi təzahür etmişdir.

Azərbaycan türk millətçiliyinin formalaşmasında sekulyarizm və laisizm amilləri mühüm rol oynamışdır. XIX-cu əsrin sonu və XX-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları qarşısında duran ən mühüm çağırış, cəmiyyəti xurafat və ümmətçilik dar çərçivəsindən çıxararaq müasir bir millət halına gətirmək idi. Azərbaycanda dövrün ziyalıları, millət anlayışını dünyəvi bu müstəviyə daşıyaraq, dinin millətin bir parçası olduğunu qəbul etməklə yanaşı, onun siyasi suverenliyə rəhbərlik edə bilməyəcəyi prinsipini müdafiə etdilər. Bu, Şərqi aləmində radikal bir yenilik idi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin timsalında ilk dəfə olaraq müsəlman dünyasında demokratik, dünyəvi və milli dövlət modelinin praktik olaraq qurulması ilə nəticələndi. Tədqiqatın əsas hədəfi də məhz budur: Millətçiliyin universal nəzəriyyələri ilə Azərbaycanın spesifik tarixi və siyasi inkişafı arasındakı qırılmaz bağı aşkar etmək. Azərbaycan da türk millətçiliyi, imperalizmə qarşı mübarizədə bir qalxan, cəmiyyətin modernləşməsində isə bir hərəkatverici qüvvə olmuşdur. Bu prosesdə sekulyarizmin rolu sadəcə dini dövlətdən ayırmaq deyil, fərdi və toplumu azad etmək, ona öz taleyini təyin etmə gücü vermək idi. Bu giriş mətni çərçivəsində araşdırılan məsələlər, millətçiliyin bir dövlət ideologiyası kimi nə dərəcədə həlledici olduğunu və Azərbaycanın müasir siyasi simasının formalaşmasında hansı intellektual mərhələlərdən keçdiyini işıqlandırır.

MİLLƏTÇİLİKLƏ ƏLAQƏDAR KONSEPTUAL ÇƏRÇİVƏ

Millətçiliyin bütün növləri millətin formalaşması sayəsində ortaya çıxmışdır və onun ən güclü təməli millətin özü olmuşdur. Millətçiliyin intellektual mənbəyi əsasən millət ideyasına əsaslanır. Bu prosesdə millətçilik vahid konseptual ölçüdən kənara çıxaraq hər bir dövlətin coğrafi yerini, dilini, dinini, sosial quruluşunu və mədəni tarixini konseptual və ideoloji çərçivə daxilində əhatə etmişdir. Tədqiqatın bu bölməsində millət və millətçilik anlayışları araşdırılır.

MİLLƏT VƏ MİLLƏTÇİLİK ANLAYIŞI

Millət anlayışı qlobal baxımdan mürəkkəb və mücərrəd bir anlayışdır. Millətçilik müasir dövrdə ən çox müzakirə olunan anlayışlardan biridir. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də millətçilik anlayışını araşdıran intellektual və akademik tədqiqatlar XX-ci əsrin son rübündən etibarən sürətlənmişdir. Millətçi ideyalar və dövlətlər millət üzərində qurulmuşdur. İnsanlar bir millət yaratmaq üçün bir araya gəlmiş və millət min illər ərzində müxtəlif formalar almışdır. “Millət” sözü latınca *nasci* (doğulmaq) və *natio* (doğulduğu yer) sözlərindən yaranmışdır. Qərbdə millət və millətçilik arasında tez-tez fərq qoyulur. Millət özünəməxsus müstəqil xüsusiyyətləri olan mütəşəkkil bir icmadır. Tarix boyu güclü bir intellektual hərəkət olan millətçilik, millətin varlıq şüurunun ifadəsidir. Buna görə də, millət qəbilə, soy və ya coğrafi quruluşla əlaqəli bir quruluş deyil. O, ortaq hissləri bölüşən və oxşar təhsil almış fərdlərdən ibarət mədəni bir icmadan ibarətdir [Aksakal, 2015: 206]. “Millət” sözü dilimizə ərəb dilindən gəlmişdir. Qurandan qaynaqlanan və dil və şəriət mənasında istifadə olunan bir sözdür [Namlı, 2007: 56]. Farabiyə görə, millət, bir icmanın müəyyən şərtlərdən asılı olaraq qurucu lideri vasitəsilə özü üçün müəyyən etdiyi düşüncə və münasibətlərdir [Özyurt, 2020: 95]. Millətləri əsas və daimi ortaq cəhətlər kimi görən Rocers Brubaker, millət anlayışını yenedən nəzərdən keçirməyin təhlükələri barədə bizi xəbərdar etdi və millətçiliyi millətlərsiz düşünmənin səhv olacağını iddia etdi. O, millətin siyasi və mədəni varlığını müsbət bir hadisə və ya formalaşma kimi görməli olduğumuzu vurğulamışdı. Brubaker, SSRİ nümunəsinə istinad edərək, bir araya gələn milli respublikaları siyasi elitaların millətçi yaradıcılığı kimi təyin edir [Smith, 2013: 22]. Fransız ziyalıları da milləti eyni şəkildə bir dövlət daxilində oxşar qanunlara və qurumlara tabe olan insanların birliyi kimi təyin etmişlərdir. Bu tərif milləti ifadə etməyin Qərb yoludur. Lakin bu konsepsiya millətçilik fenomeni ilə bağlı sonrakı bütün izahlara və düşüncələrə böyük təsir göstərmişdir. Qərb düşüncəsində millətçilik anlayışı ilə bağlı mövcud olmayan hər hansı bir fikir müvəqqəti olmuşdur və yaşaya bilməmişdir [Smith, 2017: 25]. Milləti bəzi obyektiv meyarlara görə də təyin etmək mümkündür. Belə bir tərifin əsas şərti insan icmalarının eyni mədəniyyəti, adət-ənənələri bölüşməsidir. Bu icma bir millət kimi qəbul edilsə də, fərqli mədəniyyətlərə, adət-ənənələrə sahib olanlar yad, yəni başqa bir millətdən olan hesab olunurlar. Lakin milləti ortaq bir mədəniyyət kontekstində nəzərdən keçirmək bəzi problemlərə səbəb olur. Tarix, ənənə, etnik mənsubiyyət, dil və din kimi mədəniyyəti təşkil edən elementlər millət anlayışı ilə birlikdə nəzərdən keçirilsə də, əslində bir millətin harada və nə vaxt mövcud olduğunu ortaya qoya biləcək heç bir obyektiv meyar yoxdur [Heywood, 2020: 206]. Emmanuel Siyesə görə, millət bir-birindən azad və qanun qarşısında bərabər olan fərdlərdən ibarətdir. Bu baxımdan, fərdlərdən ibarət icmalar bir bütövdür. Beləliklə, millət onun mahiyyətini təşkil edən fərdlər toplusu deyil, sintezdir. Fərdlər birlikdə bir millət təşkil etsələr də, onların heç birinin bunu təkbaşına etmək gücü yoxdur, çünki güc bütövə məxsusdur. Siyesin fikrincə, konstitusiya da bütövə, yəni millətə əsaslanacaq və onun təşkilatlanmasını təmin edəcək [Sarıcı, 1996: 100]. Əsərlərində millət anlayışını müasir millət-dövlət ilə sinonim şəkildə tez-tez ifadə edən K.Marks və F.Engels, millət anlayışının əhəmiyyətli dərəcədə sinif və dövlətə endirilə biləcəyi və buna görə də dövlətin yaranmasına səbəb olan oxşar əmək bölgüsünün məhsulu olduğu fikrini irəli sürürlər [Benner, 2014: 172]. Mütəfəkkirlərin millətin yaranması ilə bağlı fərqli fikirləri var. Bu məsələyə həll yolları təklif edən fikirlər başlıqlar altında qruplaşdırıla bilər. Tarixçilər milləti tarixi bilik kimi qəbul edirlər, spekuliyatorlar isə tarixi faktı nəzərə almadıqları üçün milləti spekuliyativ bir fenomen kimi qəbul edirlər. Ziyalıları milli şüurun insan cəmiyyətlərində əvvəlki dövrlərdən bəri mövcud olduğunu və tarixi zaman ərzində dəyişmədiyini iddia edirlər, əks mütəfəkkirlər isə millətçiliyin millətdən əvvəl mövcud olduğunu iddia edərək millət anlayışının tamamilə müasir bir fenomen olduğunu iddia edirlər. Millətin tarixi keçmişdən qaynaqlanan bir sosial təşkilat forması olması fikri rədd edilir və bunun millətçilər tərəfindən dizayn edildiyi düşünülür. Erik J.Hobsbauma görə, millətçilər bu fərziyyəni həyata keçirərkən bəzən əvvəlki mədəniyyətləri götürüb bir millətə çevirirlər, bəzən isə əvvəlki

mədəniyyəti aradan qaldırır onun yerinə yeni bir mədəniyyət və millət yaradırlar. Millətin millətçilər tərəfindən uydurulduğunu da iddia edən Ernest Gellner, millətçilərin milləti yaradarkən əvvəlcədən mövcud olan tarixi irs və mədəniyyətdən seçimlər edərək onu öz missiyalarına uyğun olaraq istifadə etdiklərini fərz edir [Özkan, 2008: 293]. Maks Weber millət anlayışının dəqiq tərifini verməkdəki çətinlikləri qeyd etdiyi yazısında din, vətəndaşlıq, dil və qan qohumluğu kimi elementlərin milləti təyin etməkdə təkbəşinə kifayət qədər meyar ola bilməyəcəyini bildirmişdir. O, millətin formalaşması və dövlətin qurulması üçün cəmiyyətin tərifini qəbul edir. Çünki bunu edərkən həmrəylik və inanc elementlərinə istinad edir. Bu izahata əsaslanaraq millətin tərfi belədir; Bu, ortaq din, dil, inanc, tarix və mədəniyyəti paylaşan icmalar, eləcə də eyni torpaqda ortaq iqtisadi və sosial maraqları paylaşan, idarəetməyə oxşar sadıqlıq hissləri ilə fərdlərin birliyi əsasında qurula bilər [Yıldırım, 2016: 125]. Maks Weberə görə, millət anlayışı təsadüfi bir keyfiyyətlə başa düşülə bilsə belə, əlbəttə ki, bir millətin üzvləri hesab edilə bilənlərə xas olan ortaq empirik keyfiyyətlər kimi təsvir edilməzdi. Əgər bu nəzəriyyəni müəyyən bir anda qiymətləndirənlərin verdiyi mənada qəbul etsək, millət anlayışı, şübhəsiz ki, ilk növbədə, müəyyən bir həmrəylik hissinin bir icmadan digərinə doğru aktivləşə biləcəyi deməkdir. Bir sözlə, millət anlayışı dəyərlər aləminə aid bir anlayışdır. Çünki bu qrupların necə izah edilməli və ya bu həmrəylikdən hansı ortaq hərəkətin ortaya çıxmalı olduğu barədə heç bir əminlik yoxdur. Gündəlik dildə millət müəyyən bir siyasi icmanın üzvləri ilə eyni deyil. Bəzi qrupların öz millətlərinin azadlığını digər icmalara qarşı ısrarla müdafiə etdiyi və ya fərqli qrupların bəzi üzvlərinin mənsub olduqları siyasi icmaların vahid homogen bir millət olduğunu bəyan etdiyi bir çox siyasi icmalar var [Weber, 1998: 257]. Bəzi müasir mütəfəkkirlər Fransa İnqilabını maarifçilik dövrü hesab edirlər, digərləri isə onu feodal zülmünə qarşı üsyan kimi xarakterizə edirlər. Müharibə təkcə tarixin gedişatını dəyişdirmədi, həm də tarixin intellektual, siyasi və sosial inkişafında gedişatını formalaşdırdı. Fransa İnqilabı uzun bir müddət ərzində yetkinləşməyə başladı. Avropalı ziyalılar bu inqilabdan təsirləndilər və sonradan digər ziyalılar da müstəmləkə təzyiqindən təsirləndilər. Fransa İnqilabı ilə millətçilik anlayışını qəbul edən xalq vahid bir bədənə çevrildi və səslərini krala eşitdirmək üçün birləşdi. Demək olar ki, inqilab dövründə millətçilik anlayışı birliyə və ya bir araya gəlməyə yönəlmişdi. Millətçilik ideyası İntibah və Reformasiya dövrlərində ortaya çıxmışdır [Yesevi, 2018: 23]. Fransa İnqilabı 14 iyul 1789-cu ildə başladı və inqilabın əsas səbəbi XVII-ci və XVIII-ci əsrlərdəki qeyri-kafi vergi sistemi idi. Fransızlar krala qarşı üsyan qaldırdıqda, Avropanın müxtəlif zadəgan ailələri kralı "Pillnitz Bəyannaməsi" ilə dəstəklədilər və nəticədə inqilab 20 aprel 1792-ci ildə radikal bir ölçü aldı [Giritli, 1989: 539]. Fransa İnqilabı ilə ortaya çıxan milli dövlət ideyası və bu baxışın intellektual xüsusiyyətini təşkil edən millətçilik dünya siyasətində öz yerini qoruyub saxlayır. Fransa İnqilabından əvvəl millətlərin və milli dövlətlərin olmadığı, əvəzində monarxik dövlətlərin mövcud olduğu və inqilabla monarxiya institutunun ləğv edildiyi və Russonun milli suverenlik ideyasının təsiri ilə respublika quruluşunun qurulduğu bildirilir. Fransa cəmiyyətində yaşayan insanların fərqli mədəniyyətlərə, dillərə və irqlərə malik olmasına baxmayaraq, hamısı respublika idarəçiliyi altında birləşdi və müasir bir millət yaradıldı [Yaman və Karadağ, 2018: 89]. Dünyada baş verən iqtisadi dəyişikliklərin və Fransa İnqilabının inkişafının məhsulu olaraq kimlik anlayışı dövrümüzdə yeni bir forma almışdır. Dünyəvi kimliklərin ortaya çıxması da milli dövlətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də, kimlik məsələsi eyni zamanda yeni dünya nizamı ilə əlaqəli bir mövzuya çevrilmişdir. Bu vəziyyət millətləri imperiyalar daxilində sıxışdırmışdır. Beləliklə, Birinci Dünya Müharibəsindən sonra müstəmləkə ölkələri istisna olmaqla, imperiyalar dağılmışdır [Kara və Çatma, 2017: 351]. Avropada millətlərin formalaşması əsasən Fransa İnqilabından sonra planlaşdırılmış bir proses çərçivəsində baş vermişdir [Yaman və Karadağ, 2018: 92]. Fransa İnqilabı nəticəsində dünyaya yeni ideologiyalar yayılmağa başladı, bunlardan biri millətçilik idi. Sürətli yayılması ilə millətçilik bəzi imperiyaları sarsıtdı və digərlərinin dağılmasına səbəb oldu, eyni zamanda dünyanın yenidən formalaşmasına yol açdı. Fərd və dövlət arasında yeni bir münasibətin inkişafı üçün yol açdı. Müasir dövlətlərin ortaya çıxması ilə millətçilik dövrün dövlətlərində mühüm bir möv-

qeyə yüksəldi [Akıncı, 2019: 413]. R.Brubakerə görə, Fransa İnqilabı dörd əsas aspektdə fərqlənirdi. Burjua inqilabı olaraq, vətəndaş bərabərliyini təmin etdi; Demokratik bir inqilab olaraq, siyasi hüquqları vətəndaş hüquqları kimi ənənəviləşdirdi. Vətəndaşlığı özəl qanundan ümumi statusa çevirərkən, dövrün proqramını izlədi. Buna görə də, davamlılıq ehtiva edirdi. Şəxsi sərhədlər yerini dəyişdi və ərazi və hüquqi sərhədlərin formalaşmasına yol açdı. Bu, onun millətçi inqilabi xarakterini gücləndirdi [Yıldırım, 2019: 254]. E.J.Hobsbawma görə, Fransa İnqilabı öz dövrünün digər hadisələrindən daha məhsuldar idi, çünki yeni fundamental nəticələrə malik idi. Əvvəla, Rusiyanı kənara qoysaq, o dövrdə Avropanın ən güclü və əhalisi çox olan dövlətində ortaya çıxdı. Avropada yaşayan hər beş nəfərdən biri fransız idi. İkincisi, bu, özündən əvvəlki və sonrakı inqilablar arasında sosial üstünlüyün yeganə sosial inqilabı idi və tamamilə radikal idi. Bütün müasir inqilablar arasında yalnız Fransa İnqilabı dünyanı əhatə etmək üstünlüyünə malik idi. Fransa İnqilabı bütün dövlətlərdə dönüş nöqtəsi oldu [Hobsbawm, 1998: 64]. Karl Marksə görə, Fransa İnqilabından sonra Avropada baş verən tarixi hadisələr bir sıra dövlətlərdə baş verən hadisələrin səbəbinin sinfi mübarizə olduğunu vurğuladı. Bu arada, tarixçilər Fransadakı Bərpa dövrünün tarixi hadisələrinə universal bir perspektivdən baxarkən, sinfi mübarizələrin bütün Fransa tarixini anlamağın açarı olduğunu qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar [Lenin, 2019: 36]. Həqiqətən də, Fransada insanlar millət ideyasında müstəqillik proqramı təqdim etməklə yanaşı, 1789-cu ildən sonrakı dövrdə insan hüquqları konsepsiyasında təcəssüm olunan inqilabi ideallarını da ixrac etməyə yol açdılar [Dieckhoff və Jaffrelot, 2010: 13]. Günümüzdə isə millətçilik cəmiyyətdə, gündəlik yaşamda və sosial həyatımızda daim qarşılaşdığımız bir anlayışdır. Dövrümüzdə müzakirə olunan bu anlayış müxtəlif insanlar tərəfindən fərqli şəkildə şərh edilmişdir. Həqiqətən də, bu anlayışla bağlı dəqiq bir fikir birliyinə gəlinməmişdir. Millətçilik dövrdən asılı olaraq müxtəlif formalar almışdır. Bəzi dövrlərdə milləti bir yerdə saxlamış, digərlərində isə millətin qruplara bölünməsi üçün zəmin hazırlamışdır. İntellektual sahədə araşdırılan millətçilik anlayışı konkret bir quruluşa malikdir. Millətçilik hansı prosesdə inkişaf etmişdir? Millətçilik nədir? Haradan qaynaqlanmışdır? Millətçilik insanları bir yerdə saxladımı, yoxsa millətlər millətçiliyin formalaşmasına, ortaya çıxmasına və ya formalaşmasına səbəb oldumu? Millətçilik, etnik mənsubiyyət və milli dövlət arasında fərq nədir və onlar arasında əlaqə nədir? Bu sualların nəticəsi olaraq fərqli baxışlar və təriflər nəzərdən keçirilmişdir. Millətçiliyin tərfi ümumiyyətlə milli dövlət, millət və etnik mənsubiyyət anlayışları ilə birlikdə müəyyən edilir.

XVIII-ci əsrdə Qərbi Avropada irəliləyən millətçilik ideologiyası əvvəlcə şəhər-dövlət zadəganları tərəfindən qəbul edilmiş və istifadə edilən bir anlayış idi. Bu ideologiya ilə siyasi hakimiyyətin mənbəyi Tanrıdan və kraldan alınaraq cəmiyyətə verildi və təbii ki, bu irəliləyişdən ən çox burjua sinfi faydalandı. Qərbi Avropada irəliləyən bu millətçi ideologiyanın nəticəsi olaraq milli ölkələr yarandı. Lakin sonrakı prosesdə bu ideologiya digər icmalarda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmağa başladı [Öztekin, 2007: 287]. Millətçiliyi modernləşmə dövrü ilə birlikdə nəzərdən keçirən və ya onların məhsulu kimi görən yanaşma “modernist” adlanır. Bu yanaşmanı qəbul edənlər millətlərin və millətçiliyin müasir dövrə xas formalar olması orta qəhrəman bölgülər. Buna uyğun olaraq, millətçilik modernləşmənin əsas parametrləri olan sənayeləşmə, mərkəzləşdirilmiş dövlət formalarının formalaşması, şəhərləşmə və dünyəviləşmə prosesləri ilə birlikdə dəyərləndirilir. Millətləri və millətçiliyi müasir dövrə xas formalar kimi görmək müasir nəzəriyyəçilərin orta qəhrəmanını təşkil etsə də, hər bir modernist modernləşmə prosesinin fərqli bir aspektinə diqqət çəkmişdir. Karl Deutsch kütləvi kommunikasiyanın yayılmasını vurğulamış, Benedikt Anderson isə millətin qurulmasının yalnız kapitalist nəşriyyatının genişlənməsi ilə mümkün olduğunu qeyd etmişdir [Yahşi, 2017: 703]. Müasir millətçilikdən bəhs edildikdə ilk ağla gələn adlardan biri Russodur. Russo dövlət rejiminin ümumi düşüncəyə uyğun olması lazım olduğunu müdafiə edirdi. Beləliklə, millətçilik krala kölə olmaqdan, vətəndaşlığı vurğulayan inqilabi və demokratik bir hərəkət kimi ortaya çıxdı.

Russonun ideyalarından ilhamlanaraq, millətin mahiyyətinin öz mahiyyətinin ağası olması arzu edilirdi və beləliklə, millətçilik demokratiya ilə yanaşı inkişaf edirdi. Digər tərəfdən, millətçilik inki-

şaf etməkdə olan orta təbəqələr və burjuaziya tərəfindən dəstək tapdı. Onlar milli birlik istəsələr də, hakimiyyətin razılaşma yolu ilə tənzimlənməsini və onun konstitusiya ilə bağlı olmasını dəstəkləyirdilər. Beləliklə, millətçilik demokratiya ilə yanaşı çiçəkləndi [Yılmaz, 2003: 196]. İnsan doğulduğu zaman ilk ailəsini görüb qəbul etdiyi və zamanla mahiyyətini müstəqil kimliyə malik olduğunu gördüyü kimi, millətlər də özlərini milli tarixi proseslərinin məhsulu olaraq milli xüsusiyyətlərə malik azad varlıqlar hesab edirlər. Millətçiliyin ortaya çıxması, müəyyən mənada, milli tarixin kəşfidir [Güngör, 2006: 74]. Müasir millətçiliyin dalğasının əsas səbəbi, millətçiliyin özünü hər yerdə təzahür etdirməsidir, çünki o, siyasi gücün mahiyyətini iqtisadi siyasətə yenidən tətbiq etmiş və siyasi məqsədlərdən iqtisadi məqsədlərə doğru genişlənməmişdir [Carr, 1999: 35]. Millətçilik, mahiyyət etibarilə, tarixin və bu təfsirə əsaslanaraq nəzərdə tutulan təcrübələrin təfsiridir. Millətçilər iddia edirlər ki, millət adlanan icma müəyyən bir tarixi dövrdə yaranıb. Bu icmanın sahib olduğu və onu digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər uzun bir tarixi proses ərzində inkişaf edib və möhkəmlənib. Digər millətlər fərqli həyat tərzlərini mənimsədikləri üçün onların həyatları da fərqli təcrübələr vasitəsilə inkişaf edəcək. Beləliklə, həyatları və həyat təcrübələri bir-birindən fərqli olan, lakin öz daxilində oxşarlıqlar göstərən icmalar millətlər təşkil edir [Güngör, 2006: 78]. Millətçilik, 1870-ci illərdən etibarən sürətlə inkişaf etməyə başladı və 1914-cü ilə qədər geniş yayıldı. Bu, həm sosial, həm də siyasi transferma-siyaların məhsulu idi [Hobsbawm, 2000: 142]. Millətçilik Birinci Dünya Müharibəsi ilə gücləndi və İkinci Dünya Müharibəsinin sonuna qədər davam etdi. Qərb və Şərq Bloklarının müharibədən sonrakı dövründə millətçilik romantizmlə zirvəyə çatdı. Bu gün hansı formada olacağı bəzi suallar doğurub.

AZƏRBAYCAN TÜRK MİLLƏTÇİLİYİNİN FORMALAŞMASINA XARİCİ FAKTORLARDAN SEKULARİZM VƏ LAİSİZM TƏSİRİ

Azərbaycanda həm daxili, həm də xarici amillər türk millətçiliyinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Avropada inkişaf edən dünyəvilik konsepsiyası Cənubi Qafqaz bölgəsində də əks-səda doğurmuşdur. Dini işlərin dövlət işlərindən ayrılmasını müdafiə edən bu ideya sonda qəbul edilərək bütün dünyada yayılmışdır. Digər bir xarici amil imperialist dövlətlərin meydana çıxması və işğal etdikləri dövlətləri zorla ram etmək, digər dövlətlərin müstəqilliyini əllərindən almaq və onları düşmən dövlətlər kimi görmək cəhdləri idi. Bu imperialist dövlətlərdən biri də Rusiya İmperiyası idi. Birinci Dünya Müharibəsi nəticəsində Çar rejiminin süqutundan və onun yerini bolşevik rejimi tutduqdan sonra belə, ruslar işğal siyasətlərindən əl çəkməmişlər. Azərbaycanın işğalı və müsəlman türklərinə qarşı ədalətsiz münasibət nəticəsində Qafqaz türkləri öz kimliklərini bərpa etmək üçün mübarizə aparmağa başladılar. Bütün bu təzyiqlər səbəbindən vətəndaşların millətçi münasibətləri ön plana çıxmışdır. Digər bir xarici amil ölkə daxilində liberalizm və sosializmin yayılması, bölgədə həyata keçirdikləri erməni işğalçı hərəkətləri və rusların ermənilərə verdiyi dəstək nəticəsində yaratdığı erməni terrorudur ki, bu da türk millətçiliyinin ön plana çıxmasına səbəb oldu.

Sekulyarizmə gəldikdə bu ideologiya Avropada ortaya çıxmışdır. Nəticə etibarilə feodal sistem çökmüş sosial və siyasi nəzəriyyələrin ilahi düşüncənin məhsulu olduğu və əbədi olaraq mövcud olacağı fikri sona çatmışdı. Xristian kilsəsinin əsrlər boyu yaydığı dini inancın mənfi irəliləməsi coğrafi kəşflərin və ixtiraların təsiri ilə daha da aydınlaşmışdı. Elmi biliklər əvvəlcədən sınaqdan keçirilmədən doğru hesab edilən inancları əvəz etməyə başladı. XIII-cü əsrdə xristian filosofu Müqəddəs Tomas hər bir ölkənin insan ağılına uyğun şəkildə qurulması lazım olduğunu iddia etdi. Bir əsr sonra məşhur müsəlman alimi İbn Xəldun sekulyar baxışın əsl qabaqcılı kimi ortaya çıxdı. O, bir ölkənin mövcudluğunun və icmaların təkamülünün səbəbini ilahi əmrlə deyil, sosial və iqtisadi səbəblərlə izah etdi. Bundan əlavə, o, hətta insanın təkamülünü ən inkişaf etmiş heyvan növü ilə, heyvanın təkamülünü isə ən inkişaf etmiş bitki növü ilə əlaqələndirdi [Kışlalı, 1995: 62]. Dünyəvilik ölkənin siyasi və hüquqi strukturunun dini qaydalara uyğun olmaması, icma daxilindəki dinlərə qarşı neytral olması və inanc daxilindəki dinlərin daxili nizamına və ibadət qərarlarına müdaxilə etməməsi kimi

məsələləri əhatə edir. Bu baxımdan, dünyəvilik kök salması üçün hüquqi və siyasi sahədə başqalarına qarşı müəyyən rəsonallıq və tolerantlıq lazımdır [Yılmaz, 2003: 155]. Ümumi, lakin səhv bir fikir, dünyəvilik elmin inkişafı nəticəsində ortaya çıxmasıdır. Buna görə də, elmlər inkişaf etdikcə dinlər gerilədi və dünyəvilik elmi bir metod kimi ortaya çıxdı. Dünyəvilik mübahisənin deyil, sosial şəraitin nəticəsidir [Yayla, 2002: 120]. Rusiya İmperiyası tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə, müsəlmanların dini islahat hərəkatının qabaqcılları tatarlar idi. Kırımlı İsmayıl Qasıralının rəhbərliyi altında Cədidçilik kimi başlayan bu hərəkat, müsəlmanların təhsil, sosial və daha sonra siyasi həyatını tamamilə yeniləməyə yönəlmiş bir təşəbbüsə çevrildi [Çağla, 2002: 92]. Azərbaycanın siyasi tarixinə nəzər saldıqda, dini islahatların və dünyəvi millətçiliyin sosial gündəmə daxil olmasının Müsavat tərəfindən qəbul edilmiş layihənin yenidən işlənməsi ilə başladığı görünür. Bu dövrdə Rəsulzadə ümmət və millət anlayışlarını aydın şəkildə fərqləndirir [Çağla, 2002: 97]. Dünyəvilik qəbul etmiş bir dövlətdə fərd ilə dövlət arasındakı münasibət qanuni şəkildə inkişaf edir. Çünki dövlət inanclara qərəzsiz yanaşmalıdır və burada dünyəvilik dini anlayışı istisna etmir. Azərbaycandakı vəziyyəti nəzərə alsaq, eynilə, din əvəzinə dünyəvi həyat tezisinin qəbul edilməsi nəticəsində, XX-ci əsrdən bəri Azərbaycan cəmiyyətində dinin öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməməsi, dünyəvi konsepsiya çərçivəsində millətçiliyin, xüsusən də bu funksiyaları öz üzərinə götürməsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Misal üçün, XX-ci əsrin ən vacib jurnallarından biri olan Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə Azərbaycanda nəşr olunan “Molla Nəsrəddin Tusi” jurnalını göstərmək olar. Başqa bir nümunə, Azərbaycanda qurulan Müsavat Partiyasıdır. Əvvəlcə o, Panislamist prinsiplərinə uyğun hərəkat edirdi, lakin sonradan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yüksəlişi ilə dünyəvi millətçi xətt üzrə irəliləməyə başladı [Qənbərov, 2016: 70]. Rəsulzadəyə görə, din milləti təşkil edən prinsiplərdən yalnız biri idi və sonuncusu idi. Millət dünyəvi bir anlayış idi və millətin yaranmasında təkə dini ortaqlıq kifayət deyildi. Dünyəvi millətçiliyin bu izahı sonradan Müsavat Partiyasının idealına çevrildi. Bununla belə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Müsavat Partiyasının 1918-ci ildə qurulan AHC dövründə davam etdirdiyi dünyəvi millətçilik İslamı və dini istisna edən bir ideal deyildi. Özünü-təsdiq dövründə millətçi hərəkatların dini dəyərləri özündə birləşdirən bir forması var idi. Bu dövrdə ümmət şüuru və millətçilik əslində bir-biri ilə əlaqəli idi. Bunu Azərbaycan ziyalılarının inanca müsbət münasibəti və Çar rejimi tərəfindən müsəlman icmalarının dini zəmində üzləşdiyi ayrı-seçkiliklə ifadə etmək olar. Buna görə də, həm millətçi, həm də panislam ideologiyaları rus-xristian imperalizminə qarşı mübarizənin idealist təməllərini təşkil edirdi [Qənbərov, 2016: 71]. Müasir Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində dünyəvilik anlayışı dövlət strukturundakı bütün dini qurumlara bərabər yanaşır. Qanun qarşısında heç biri digərindən üstün deyil. Dini qurumlar mövcudluqlarını qorumaq üçün dövlət daima dünyəvi dövlətçilik doktrinasını dəstəkləməli və dini təkəbbürdən və dini fundamentalizmdən çəkinməlidirlər [Mürselov, 2013: 17]. Qərbin hər sahədə inkişafının əsas amili ziyalıların müasir düşüncəyə sahib olması faktından irəli gəlirdi. Çünki ağılın yüksəlişi ilə din arxa plana keçməyə başladı. Bir sözlə, cəmiyyətdə dinin dominantlığı məhdud idi. Müasir dövrlə birlikdə sekulyarizasiya da öz qabığı daxilində formalaşdı. Bu kontekstdə fərd özünü cəmiyyət daxilində siyasi sahədə bir millət kimi görməyə başladı və beləliklə, müasir dövrdə millətlər meydana çıxdı. Müəyyən mənada millətçiliyin inkişafının səbəbi sekulyarizasiyanın sürətlə yayılmasıdır.

NƏTİCƏ

Millətçilik və milli dövlət quruculuğu prosesi, təkə siyasi bir idarəetmə forması deyil, həm də köklü bir intellektual, sosial və mədəni transformasiyanın məhsuludur. Tədqiqatdan aydın olur ki, millət anlayışı subyektiv hisslərlə obyektiv tarixi reallıqların kəsişməsində formalaşan, mürəkkəb və çoxşaxəli bir fenomendir. Qərbdə Fransa İnqilabı ilə təməli qoyulan vətəndaş bərabərliyi və milli suverenlik prinsipləri, zamanla universal xarakter alaraq Azərbaycanın milli intibah və kimlik axtarışında da həlledici rol oynamışdır. Lakin Azərbaycan millətçiliyi yalnız Qərb modelinin bir təqlidi

deyil, həm də yerli tarixi mirasla, dini-mədəni dəyərlərlə sekulyar modernləşmənin özünəməxsus sintezidir.

Xüsusilə XX-ci əsrin əvvəllərində Cədidçilik hərəkatı, İsmayıl Qaspiralının “*dildə, fikirdə, işdə birlik*” fəlsəfəsi və Müsavat Partiyasının siyasi fəaliyyəti göstərir ki, Azərbaycanda dünyəvi millətçilik dini inkar etmək deyil, dini ümmət şüurundan müasir siyasi millət şüuruna keçid prosesini elmi və rəşional təməllər üzərində sürətləndirmək məqsədi daşımışdır. Rəsulzadənin irəli sürdüyü millət konsepsiyası, dini inancı millətin bir komponenti kimi qəbul etsə də, onu yeganə hərəkətverici qüvvə olmaqdan çıxararaq hüquqi və siyasi müstəviyə daşımışdır. Rus imperiya təzyiqinə, Çar rejiminin ayrı-seçkilik siyasətinə və erməni işğalçı fəaliyyətlərinə qarşı bir müdafiə reaksiyası kimi güclənən Azərbaycan türk millətçiliyi, məhz sekulyar prinsipləri mənimsəyərək Şərqdə ilk demokratik və modern dövlət modelini ortaya qoymağa nail olmuşdur. Bu inkişaf yolu sübut edir ki, millətçilik dinamik bir ideologiya olaraq həm qədim tarixi köklərə söykənir, həm də dövrün iqtisadi-siyasi tələblərinə uyğun olaraq ziyalılar tərəfindən yenidən konstruksiya edilir. Sekulyarizm və laisizm amilləri Azərbaycan cəmiyyətində dinin siyasi funksiyasını fərdi inanc sahəsinə yönəldərək, dövlətçilik maraqlarını və milli həmrəyliyi hər şeydən üstün tutan yeni bir ictimai müqavilənin yaranmasını təmin etmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın millətçilik təcrübəsi həm imperiализmə qarşı bir azadlıq mübarizəsi, həm də cəmiyyətin dünyəvi və rəşional əsaslarla modernləşmə proqramıdır. Müasir dövrdə də dünyəvi dövlətçilik prinsipləri ilə milli-mənəvi dəyərlərin harmoniyası Azərbaycanın daxili sabitliyinin və beynəlxalq müstəvidəki siyasi dayanıqlığının ən əsas sütunu kimi çıxış etməyə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

Aksakal, E. (2015). Modernist Milliyetçi Kuramlar Işığında Türk Milliyetçiliğine Bakış. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(54), 203-221.

Namlı, T. (2007). Millet, Milliyetçilik, Ulusalçılık. *Eski Yeni Dergisi*, 0(6), 55-65.

Özyurt, H. (2020). Millet Kavramının Anlamı Alanı ve Teorik Çerçevesi. *Genç Mütefekkirlere Dergisi*, 1(2), 91-135.

Smith, A.D. (2013). *Milliyetçilik* (Çev. Ü.H.Yolsal). Atıf Yayınları.

Smith, A.D. (2017). *Milli Kimlik* (Çev. B.S.Şeker). İletişim Yayınları.

Heywood, A. (2020). *Siyasi İdeolojiler* (Çev. L.Köker). Felix Kitab Yayınları.

Sarıcı, M. (1996). *100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi*. Gerçek Yayınevi.

Benner, E. (2014). Marx ve Engels'te Milliyetçilik ve Milli Kimlik Bir Yeniden Değerlendirme (Çev. U. Alak). *Mülkiye Dergisi*, 38(1), 167-193.

Özkan, A. (2008). Millet Milliyetçilik Milli Tarih Bağlamında Türk Yurdu Dergisi'nde Milli Tarih Oluşturma Çabaları 1911-1918. *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 15(37), 289- 309.

Weber, M. (1998). *Sosyoloji Yazılar* (Çev.T. Parla). İletişim Yayınları.

Yıldırım, E (2016). Millet ve Milliyetçiliğe Dair Kavramlar ve Sınıflandırmanın Ötesinde Yeni Bir Model Önerisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(28), 123-141.

Yesevi, Ç.G. (2018). *Türk Milliyetçiliği*. Kripto Yayın Evi.

Karadağ, A. ve Yaman, H. (2018). Üç Farklı Milliyetçilik. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 9(2), 84-108.

- Kara, H. ve Çatma, B. (2017). Modern Türk Kimliğinin Oluşumunda Türk Kimdir Tartışmaları ve Türk Ocağı Kurultayı 1924. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 339-360.
- Giritli, İ. (1989). Fransız İhtilali ve Etkileri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5(15), 539-550.
- Akıncı, V. (2019). Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite, Ulus, Millet İlişkisi. *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi*, 6(21), 413-430.
- Lenin, V.İ. (2013). *Karl Marx ve Marksizm Üzerine* (Çev. M. Beyhan). İnkılap Kitabevi.
- Hobsbawm, E.J. (1998). *Devrim Çağı* (Çev. B. S. Şener). Dost Kitabevi Yayınları.
- Dieckhoff, A. ve Jaffrelot, C. (2010). *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek* (Çev. D.Çetinkasap). İletişim Yayınları.
- Öztekin, A. (2007). *Siyaset Bilimine Giriş*. Siyasal Kitabevi.
- Yahşi, F. (2017). Modernleşme Kavramı Çerçevesinde Ernest Gellner'in Milliyetçilik Kuramına Bakış. *21 Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (18), 699-710.
- Yılmaz, A. (2003). *Çağdaş Siyasal Akımlar*. Vadi Yayınları.
- Güngör, E. (2006). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat.
- Hobsbawm, E.J. (2000). *Milletler ve Milliyetçilik* (Çev. O. Akınhay). Ayrıntı Yayınları.
- Yayla, A. (2002). *Siyaset Teorisine Giriş*. Liberte Yayınları.
- Çağla, C. (2002). *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*. Bağlam Yayıncılık.
- Carr, E.H. (1999). *Milliyetçilik ve Sonrası* (Çev. O. Akınhay). İletişim Yayınları.
- Kışlalı, A.T. (1995). *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*. İmge Kitabevi.
- Ganbarov, A. (2016). *Azerbaycan'da Din Siyaset ve Laiklik* [Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Mürselov, C. (2013). *Azerbaycan'da Yaygın İslam Dili Eğitimi Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur'an Kursları Örneği* [Yayımlanmış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Konya.

(Tarix elmləri doktoru, dosent Toğrul Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 20.05.2026

Son variant 08.06.2026